

Leíró nyelvészet

Alkalmi szófajváltás a magyarban

NOLL KATALIN

I. A SZÓFAJOK KIALAKULÁSA

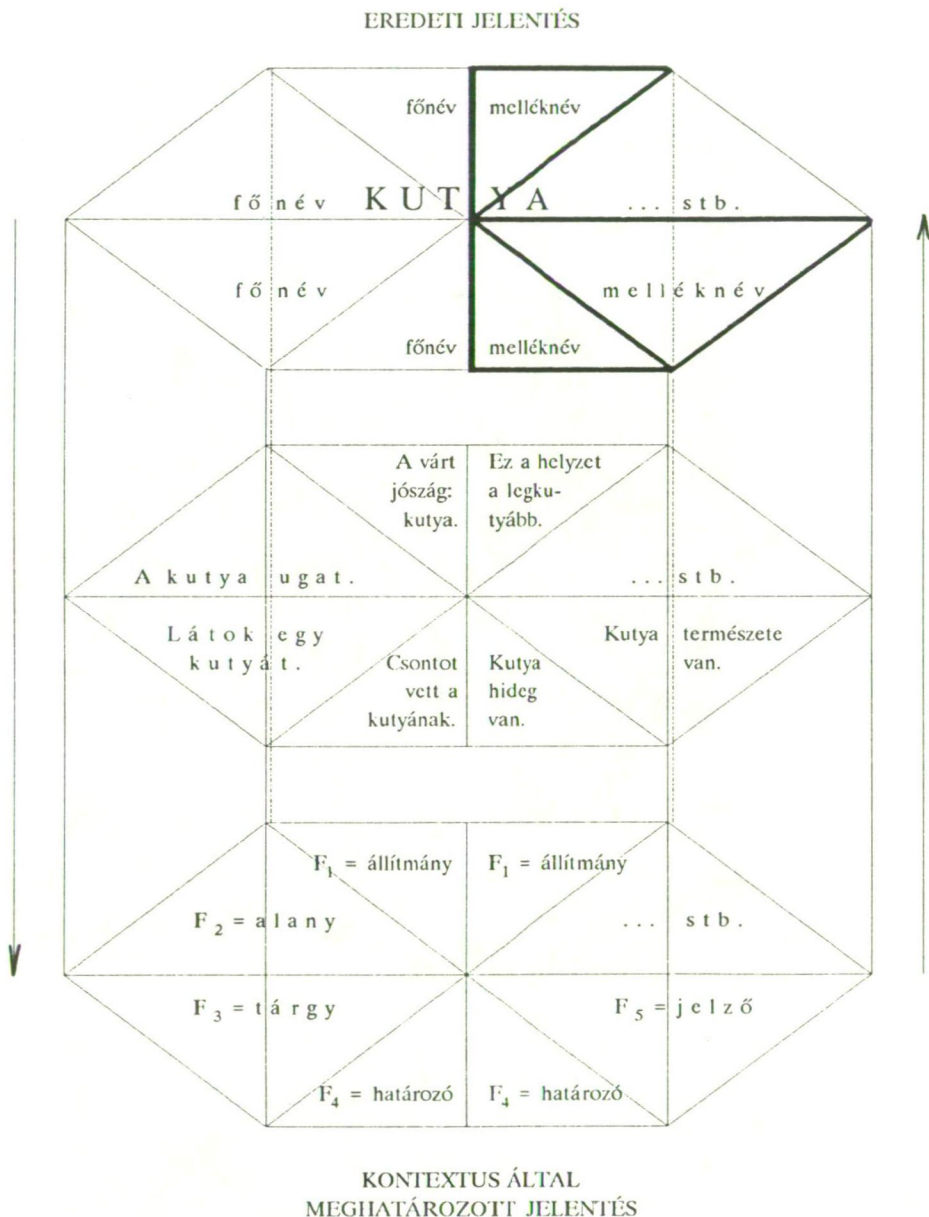
A szófajok a szavak legáltalánosabb kategóriái. Első csoportosításukat a görögök végezték el: az alexandriai ARISZTARKOSZ iskolájának felosztása napjainkig fennmaradt. Önálló szófaji kategóriát képviselt a főnév, a melléknév, az ige, a névelő, a névmás, a határozószó és a kötőszó, míg az indulatszót a rómaiak különböztetik meg először, a számnevet pedig a XVIII. század óta választják el a többi névszótól. Ekkor még a szintaxistól függetlennek tartják a szófajokat, s bár belátják, hogy több szófaj is viselkedhet morfológiailag azonos módon, egy szó csak egy szófaji kategóriába tartozhat (VÉRTES, 325–38).

A nyelvi jelek differenciálódása szintagmatizálódással kezdődött: mondatbeli funkciójuk kialakulása közben jutottak szófaji értékhez a szavak. A nyelvre (nyelvi formákra) jellemző, hogy egy alaknak több funkciója lehet. A funkciók – mint értékek – között bizonyos hierarchia áll fenn: sorrendjük változásával a szó szófaji jellege is megváltozhat (BALÁZS, 79–98). A szófaji fejlődés kapcsolatban van a szavak szintaktikai szerepével, és jelentésváltozással jár együtt (példának idézhetjük ősi nomenverbumainkat, amelyeknél a gyakori állítmányi szerep következtében az igei funkció került előtérbe: *fagy, les, nyom* stb.). Azaz: a szófaji kategóriában tükröződik a szó szótári jelentése, tipikus mondatbeli szerepe és előbbiektől függő alaki sajátosságai (MMNy, 12).

II. SZÓFAJI FEJLŐDÉS ÉS JELENTÉSVÁLTOZÁS

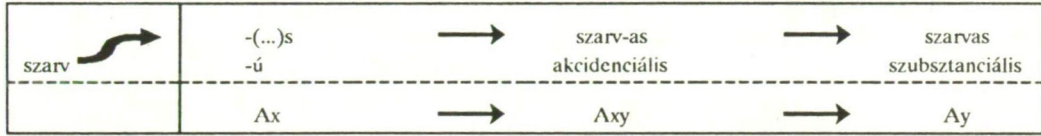
„...szintagmatikus viszonyba csupán olyan nyelvi jelek kerülhetnek, amelyek kommunikatív értékükben ugyanarra a situatumra vonatkoznak...” (BALÁZS, 93). A szó azonban szófajától eltérő módon is viselkedhet a mondatban. A szófajhatár átlépése jelentéstöbbletet termel. A kategoriális eltolódás feltétele, hogy a szót valamely másik funkció betöltésére képessé tegyük. A transzformáció során a jelentés átalakul, miközben a jel más szerepbe tevődik át.

A szemantikai-szófaji térben megtett utat ábrázolhatjuk:



F = funkció

A szófaji fejlődés során funkciómegoszlás következik be, s az alkalmoszerűen felvett szófaji érték idővel állandósulhat:



(A = valamely hangsor; x,y = az adott hangsorhoz kapcsolódó képzet)

HERMANN PAUL a jelentés két fő összetevőjét különbözteti meg: a szokásos (uzuális) és az alkalmi (okkasionális) jelentésképzetet. Az alkalmi jelentésképzet olyan elemeket vehet fel a kontextusban, amelyeket a szokásos jelentésképzet nem tartalmaz: ha ez a folyamat ismétlődik, újabb jelentés áll elő (ZSILKA, 25–27).

A szófajváltás alapja a szófajra jellemző kritériumok elmozdulása a szóban. Mi teszi lehetővé a nyelvi szabálytól való eltérést, mennyiben implicálja egyik szófaj a másikat? Feltehetjük, hogy a szabálytalanságnak fokozatai vannak: az ún. *totális* (szóképzéssel történő) szófajváltástól megkülönböztethetjük az ún. *látnens* (alkalmi) szófajváltást. A megszokott használatból való eltérés tipikussá válhat, s az adott kifejezés grammatikalizálódásával új szófaj jön létre.

III. NÉHÁNY, A SZÓFAJVÁLTÁSSAL KAPCSOLATOS FELFOGÁS

Egy szó olyan funkciót is betölthet a mondatban, amely meghatározott lehetőségként nem foglaltatik jelentésében, így a szó az adott összefüggésben szófaji kategóriát cserél. A szófajváltással kapcsolatban többféle felfogás született, idézzünk fel ezek közül néhányat!

V. BRONDAL úgy ítéli meg, hogy a szófaji osztályozás kritériuma a jelentés, ebből következik a szó minden alkalmazása (a *beteg* szó jelentése a *beteg ember* szó szerkezetben akcidenciális, a *képzelt beteg* szó szerkezetben szubsztanciális).

E. HERMANN viszont ezt vallja: „A szófaj a mondatban tűnik ki...” (Abban a mondatban, hogy *Kék áll neki a legjobban*, a *kék* szó szintaktikai szerepéből következik, hogy szófaja főnév).

J. KURYLOWICZ megkülönbözteti az elsődleges, a jelentésből következő és a leszármazott, azaz a mondattani származtatásból következő funkciót. Fontos felismerés, hogy jelentés és funkció megfelelhetnek egymásnak, ha a szófaj a maga elsődleges funkcióját tölti be (TELEGDITől átvéve; Nyelvtani Tanulmányok, 25–48).

IV. HIPOTÉZISRE ÉPÜLŐ KÍSÉRLET A SZÓFAJI KATEGÓRIÁK ELIATÁROLÁSÁRA

Hipotézisre épülő kísérletet végeztem a szófaji minőségek elhatárolásával és változásával kapcsolatban. Abból a megállapításból indultam ki, hogy „... a szavak szükségképpen határozott nyelvtani jelleggel lépnek be a mondat szerkezetébe, jellegük meghatározása előfeltétele szintaktikai alkalmazásuknak” (TELEGDI, 38). A szótári szóban tehát „a priori” léteznie kell bizonyos szófaji meghatározottságnak. Hipotetikusan jelleggel bevezettem az ún. *szabad szófaj* és az ún. *szintaktikai szófaj* fogalmát. A szabad szófaj megegyezik a szótári szó szófajával (tőszók, valamint képzett és jellel ellátott szavak, a kontextustól függetlenül); a szintaktikai szófaj a szó(alak) kontextusba helyezésével valósul meg, azaz kizárólag a szintaktikai környezet által meghatározott szófaji érték.

A *szamarabb* hiányzik az iskolából.

A *szamar* szó szabad szófaja főnév, a *szamarabb* szó szabad szófaja melléknév, szintaktikai szófaja azonban főnév, a szó tehát kétszeresen váltott szófaji kategóriát.

V. SZÓFAJVÁLTÁSI LEHETŐSÉGEK A MAGYARBAN

Nézzünk meg néhány példát a leggyakoribb szófajváltásokból!

A **főnév** kategóriáját az alanyi szerep kristályosíthatja ki (vö.: BERRÁR, 73; DEME, 36–37). Ha nem zárjuk ki a nyelv metanyelvi jelenségeit, bármely más szó szerepelhet főnévként, sőt mondat értékű kifejezés is:

„Halk a *jaj*nak szava...”
 „Furdalta őket a *tudhatnám*...”

A **melléknév** a főnév tartalmának akcidentiális része. Alkalmasszerűen az egész jelzős főnévi kifejezés helyett a jelző is előfordulhat:

nagy(...) ház(-ban) → nagy(-ban)

A jelző a kihagyott jelzett szó szófajának és alaki kitevőjének megfelelő mondatrészi funkciót tölt be. Melléknévként – akárcsak főnévként – bármely más szófaj, sőt mondat is megjelenhet:

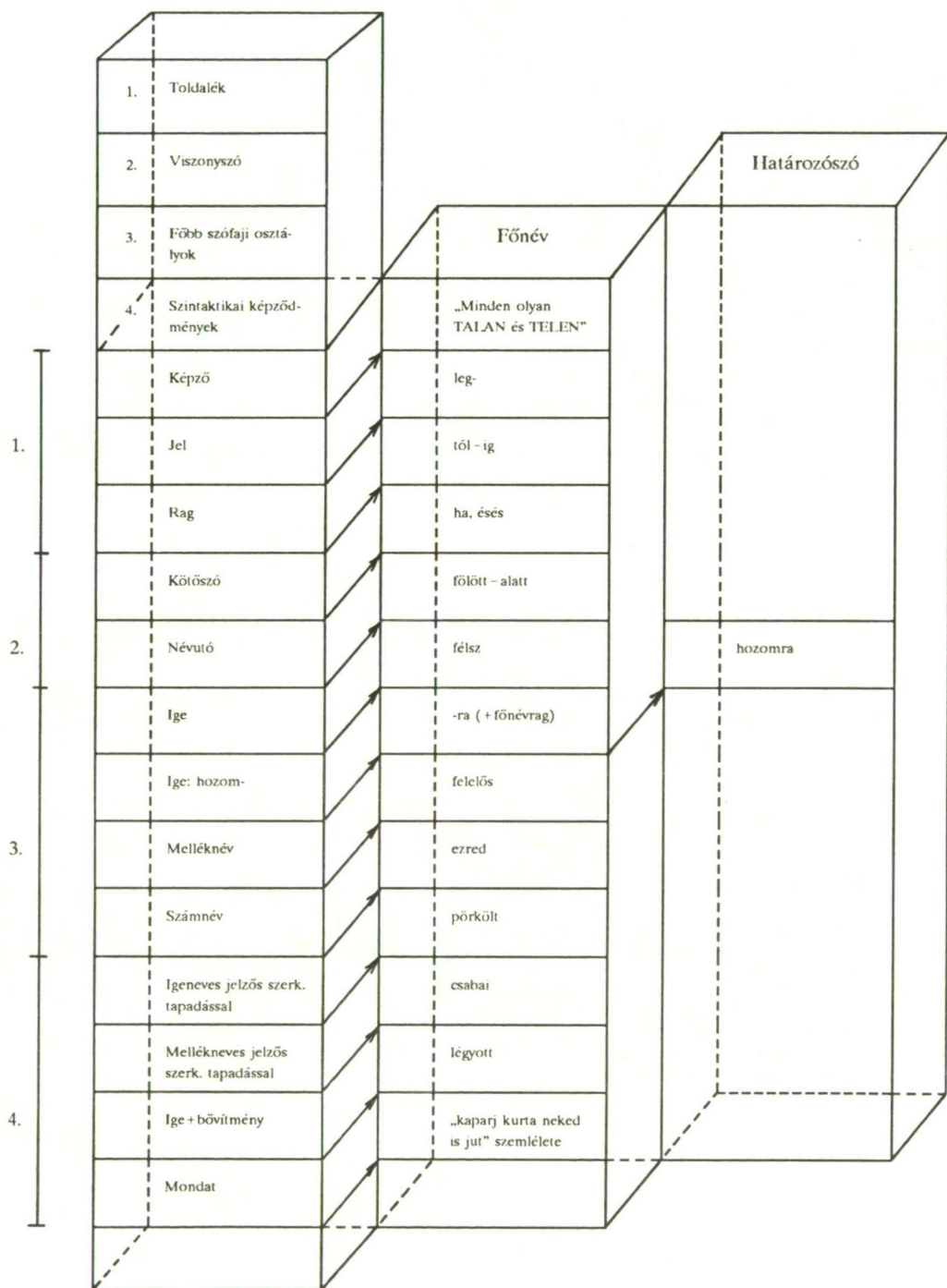
„a *hű-ha* jellegű kísérletek”
 „*valamire még jó lesz* készletek”

A **határozószók** határozóként használatos névszóból, illetve igenevekből jöttek létre a szóalak motiválatlanná válásával és jelentésbeli eltolódással. A határozószókkal kapcsolatban az **értékváltás** műszót alkalmazhatjuk: az egész szó jelentése eltér a részek jelentésének összegétől: *nagyon* ≠ *nagy* + *on* (TÖRÖK, 187–198). Az egyes határozószók esetében a megszilárdultság mértéke eltérő lehet: *röggvest, jól, szépen*.

Az **igenév** igéből képzett, igei–névszói sajátosságokkal egyaránt rendelkező szófaj. A melléknévi igenév szófajváltása levezethető melléknévi szerepéből. A határozói igenév a szófajváltás során fokozatosan elveszti igei tulajdonságát, illetve határozói jellegét, s végül teljesen tartalmatlanná válik (LENGYEL, 181–217). A határozói igenév határozószóvá alakul, ha csupán igei tulajdonságát veszti el: *Lopva* az anyjára nézett (az igenév már nem transzformálható igévé, és más határozószóval felcserélhető: *Titokban* az anyjára nézett). Grammatikalizáltabb forma a **névtűtő**; ekkor a határozói igenév hozzákapcsolódik egyik vonatáshoz: *kis idő múlva, kezdetől fogva*. A jelentéskiürülés előrehaladottabb fokán áll a **kötőszó**, amelyben nyoma sincs igei, illetve határozói vonásoknak: „A többség jelen lesz, *feltéve, hogy...*”. A határozói igenév **módosítószó**vá is válhat szemantikai tartalmánál fogva: *Úgyiszólván* teljesen egyedül maradt.

VI. „NEM TISZTA” SZÓFAJI CSOPORTOK

A **kettős, hármas stb. szófaji értékek** létrejöhetnek az állandósult szófaji eltolódások eredményeképp. „Egynél több szófajra jellemző jelentésük és alaktani–mondattani alkalmazhatóságuk van, s mindig csak a konkrét mondatbeli használat alapján látszik meg, hogy az adott szövegben melyik szófaji jellegük erősebb” (PAPP FERENC, 404). A kettős, hármas stb. szófajú szavak vizsgálata szinkrón szempontú, de a kategóriákban a történetiség is megjelenik. Bár a kettős használat kezdetől feltehető, a több szófajú szavak esetében a szófaji értékek nem mindig egyenlítődtek ki: az eredeti, melléknévi szófaj uralkodik a *szabad* melléknévi példában (*szabad* ember; Nem *szabad* bejönni.), ezzel szemben jelentéstepadással főnévvé vált a *halott* melléknévi igenév (*halott* költő; *halottak* napja). A nép-, szín-, minőség- és állapotnevekben egyenrangú a melléknévi és a főnévi szófaji érték (*özvegy, magyar*). A *reng* többől származó *rengteteg* melléknév időlegesen vált kettős szófajúvá; ma főnévként 'sűrű erdő', számnévként 'igen sok' jelentésben használjuk. Az esetek egy részében az új szófaj teljesen kiszorította a régit (a passzív igető főnévként önállósult): *ipar, tan*. Tekintsük át táblázatban összefoglalva a lexikalizálódott változásokat!



VII. ÖSSZEFOGLALÁS

A szó szófaji kategóriájának alkalmi változása teljes értékű nyelvi változás elindítója lehet. Ezért is fontos a nyelvi osztályok fogalmának tisztázása, ha „...a nyelv nem is skatulyázható be egymástól élesen elválasztható rekeszekbe” (BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba, 79).

Kísérletemben megkülönböztettem az ún. szabad szófaj és az ún. szintaktikai szófaj fogalmát. A szintaktikai szófajt a szabad szófajból definiálhatjuk, megkülönböztetése gyakorlati célú: a szintaktikai szófajt úgy kapjuk, hogy megvizsgáljuk a szó mondatbeli (aktuális) szerepét, s a lehetséges szabad szófajok közül azt választjuk ki az aktuális szintaktikai szófaj gyanánt, amely szófaj az adott szintaktikai szerepben tipikusan fordul elő.

Megszokott módon való felhasználás esetén a szabad és a szintaktikai szófaj megegyezik. Ha ettől eltérünk, alkalmi szófajváltásról szoktunk beszélni: a szó szófaji értéke a megadott mondatban eltér a szintaxistól elvonatkoztatott szófaji értékétől. A szabad szófaj szótári szinten működik, mivel a szót konkrét mondatbeli felhasználásától függetlenül szemléljük. A szintaktikai szófaj ezzel szemben a szintaxis fogalmához tartozik, a szó mondatbeli viselkedését jellemzi. Mivel szótári szinten a szabad szófaj működik, ez egyenlő **a szófaj** fogalmával. A szabad szófaj és a szintaktikai szófaj között kölesönösségi reláció működik: a szabad szófajt újra elvonhatjuk a szó mondatbeli viselkedéseiből, ezáltal – a nyelvhasználatbeli előfordulás gyakoriságából következően – az adott szó **új szabad szófaji értéket** nyerhet.

Ezzel bizonyítottuk, hogy a szó szintaktikai szerepeinek, használati szabályainak összessége, illetve ezek vizsgálata elvezet bennünket az egységes, azaz egyértelműen definiált szófaji fogalomhoz.

Válogatás a felhasznált irodalomból

1. ANTAL LÁSZLÓ: *A magyar jelző 3 különböző nyelvtani koncepció fényében* (MNY. LX, 61–68)
2. BALÁZS JÁNOS: *Szintagmatizálódás és lexikalizálódás* (Szótártani tanulmányok, 79–98. Szerk: Országh László Bp. Ttk. 1966. 79–98)
3. BERRÁR JOLÁN: *Magyar történeti mondatlan* (Bp., Ttk. 1957)
4. DEME LÁSZLÓ: *A beszéd és a nyelv* (Bp., Ttk. 1976)
5. D. MÁTAI MÁRIA: *A határozószók helye a szófaji rendszerben* (MNY. LXXXIV, 31–44)
6. FÓNAGY IVÁN: *Kifejező szófajváltás költői szövegekben* (ÁNYT. XV, 33–47)
7. GOMBOCZ ZOLTÁN: *Képzetársulás és jelentésváltozás* (Any. Isk. Okt. Min. Módsz. Foly. 1953–54, 85–87)
8. JAKAB ISTVÁN: *A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata* (Nyr. IVC, 38–50)
9. KÁROLY SÁNDOR: *Általános és magyar jelenlétlan* (Bp. AKK. 1970.)
10. KLEMM ANTAL: *Magyar történeti mondatlan* (Bp. 1928–42, II. 221–368)
11. LENGYEL KLÁRA: *Határozói igenevek szófajváltásáról* (Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből, szerk.: Rácz Endre Bp. Ttk. 1989, 181–217)
12. PAPP FERENC: *Kettős és hármas szófajiságú szavaink* (Nyr. XC, 404–408)
13. PAPP ISTVÁN: *A finn szófaji kutatás fő irányai* (In: Nyelvtani tanulmányok, szerk: Sulán Béla, Ttk. 1961. 49–67)
14. TELEGDÍ ZSIGMOND: *Elméletek a szófajok természetéről* (In: Nyelvtani tanulmányok, szerk: Sulán Béla, Ttk. 1961. 25–48)
15. TEMESI MIHÁLY: *A szófaji értékek változásai* (In: Nyelvtani tanulmányok, szerk: Sulán Béla Ttk. 1961. 69–88)
16. TÖRÖK GÁBOR: *Gyanús határozószók* (MNY. LXXXIV, 187–198)
17. VÉRTES EDIT: *Brøndal szófajelmélete* (ÁNYT. I. 325–38)
18. ZSILKA JÁNOS: *A jelentés szerkezete* (Bp. AKK. 1975)
19. *Világirodalmi Lexikon* (AKK. 1977. Jelentésátvitel 619–631)